

Dr Dalibor Đukić*

ZAŠTITA KULTURNIH DOBARA I IMOVINSKA PRAVA CRKAVA I VERSKIH ZAJEDNICA**

U radu je analiziran pravni režim zaštite kulturnog nasleđa sa posebnim osvrtom na ograničenja prava svojine vlasnika kulturnih dobara. Podsticaj za nastanak rada predstavljaju pokušaji podržavljenja imovine crkava i verskih zajednica u Crnoj Gori i na Kosovu i Metohiji, koji su pravdani navodnom neophodnošću zaštite kulturnog nasleđa koje se nalazi u vlasništvu verskih organizacija. Cilj je da se utvrdi koja su neophodna i prihvatljiva ograničenja svojinskih ovlašćenja sopstvenika kulturnih dobara, zatim da se ukaže na obaveze i prava države i vlasnika kulturnih dobara i na kraju da se predlože eventualne izmene normativnog okvira kojim bi se omogućila efikasna zaštitu kulturnih dobara koja se nalaze u svojini crkava i verskih zajednica, uz poštovanje njihovih specifičnosti i njihove verske autonomije.

Ključne reči: *Kulturna dobra. – Crkve i verske zajednice. – Svojina. – Zaštita kulturnih dobara.*

1. UVOD

U skladu sa važećim zakonodavstvom u Republici Srbiji kulturna dobra su stvari i tvorevine kako materijalne, tako i duhovne kulture za koje postoji opšti interes i koja uživaju posebnu zakonsku zaštitu.¹ Opšte

* Autor je docent Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, dalibor.djukic@ius.bg.ac.rs (Republika Srbija)

** Rad predstavlja prilog projektu Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu „Identitetski preobražaj Srbije“ za 2020. godinu.

1 Zakon o kulturnim dobrima, *Službeni glasnik RS*, br. 71/94. Dana 23.1.2012. godine prestale su da važe odredbe koje se odnose na staru i retku knjigu, vid. čl. 62 Zakona o staroj i retkoj bibliotečkoj građi, *Službeni glasnik RS*, br. 52/2011. Dana 23.10.2011. godine prestale da važe odredbe čl. 42–45, vid. čl. 18 Zakona o obaveznom primerku publikacija, *Službeni glasnik RS*, br. 52/2011. Dana 4.7.2012. godine prestale su da važe odredbe člana 46 i člana 130 stav 1 tačka 17, vid. čl. 40 Zakona o kinematografiji, *Službeni glasnik RS*, br. 99/2011.

je poznato da je veliki deo svetske kulturne baštine nastao u okrilju crkava i drugih verskih organizacija.² Zato se veliki deo te kulturne baštine može smatrati posebnom potkategorijom kulturnih dobara, koja se u literaturi naziva verskom kulturnom baštinom.³ Crkve i verske zajednice su, posle države, vlasnici najvećeg broja kulturnih dobara. Zahvaljujući njihovoj istorijskoj ulozi u očuvanju i kreiranju etničkog i verskog identiteta one su u svom posedu zadržale brojna kulturna dobra čiji značaj prevazilazi njihovu religijsku vrednost.

Osnovna hipoteza koja se zastupa u radu je da se optimalna zaštita i korišćenje verske kulturne baštine može postići bez prenosa prava svojine sa verskih organizacija na državu. U radu se zastupa stav da se ograničavanje imovinskih prava crkava i verskih zajednica radi zaštite kulturnih dobara može smatrati prihvatljivim ukoliko je propisano zakonom i proporcionalno cilju koji se želi postići. Nasuprot tome, prekomerna ograničenja kao i svi oblici nacionalizacije ili podržavanja verske kulturne baštine predstavljaju povredu kako imovinskih prava verskih organizacija, tako i prava na ostvarivanje kolektivnog aspekta slobode veroispovesti. Desakralizacija verskih objekata u ime zaštite kulturnih dobara predstavlja povredu prava na ostvarivanje slobode veroispovesti. Potreba za zaštitom kulturnog nasleđa ne mora (i ne sme) isključivati očuvanje sakralnog karaktera verskih objekata sa svim posledicama koje to može imati na način njihove upotrebe. Privatna svojina je najčvršća brana prinudnoj ili postepenoj desakralizaciji verske kulturne baštine. Ograničenje, a ne ukidanje svojinskih ovlašćenja može biti dovoljno da se zaštite, konzerviraju i koriste verska kulturna dobra u njihovom autentičnom obliku.

Dana 1.2.2021. godine prestaju da važe odredbe čl. 37–41, člana 74 stav 3, čl. 76, 81, 93, 97 i 131, a odredbe člana 53 stav 2, člana 56 stav 3, čl. 57, 61, 68, 70, 79, 85–87, 94, 95 i člana 111 stav 4 prestaju da važe u delu koji se odnosi na arhivsku građu i rad arhiva, vid. čl. 74 Zakona o arhivskoj građi i arhivskoj delatnosti, *Službeni glasnik RS*, br. 6/2020. Okvirnom konvencijom Saveta Evrope o vrednosti kulturnog nasleđa za društvo kulturno nasleđe se definiše kao „skup resursa nasleđenih iz prošlosti, koje ljudi identifikuju, nezavisno od vlasništva nad njima, kao odraz i izraz neprekidno evoluirajućih vrednosti, uverenja, znanja i tradicija. Ono obuhvata sve vidove životne sredine nastale interakcijom čoveka i prostora tokom vremena“, Council of Europe Treaty Series-No. 199 Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, <https://rm.coe.int/1680083746>, 10. novembar 2020.

- 2 D. Milunović, „Ograničenja prava svojine na kulturnim dobrima“, *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 17/1993, 21.
- 3 B. Šijaković, *Crkva, pravo, identitet*, Nikšić 2019, 13.

U radu su analizirana ograničenja svojinskih ovlašćenja privatnih vlasnika kulturnih dobra u modernim pravnim sistemima, pravni okvir kojim je uređen sistem zaštite kulturnih dobara u Srbiji i normativna rešenja kojima se predviđa podržavljenje verske kulturne baštine koja se nalazi u svojini crkava i verskih zajednica. Cilj je da se ukaže na neprihvatljivu intenciju zakonodavaca da pod plaštom zaštite kulturnih dobara sprovede tihu nacionalizaciju ili podržavljenje imovine verskih organizacija.

2. PРАВNA ЗАШТИТА КУЛТУРНИХ ДОБАРА

Ideja da se kulturna dobra nalaze pod pravnom zaštitom relativno je nova.⁴ Kulturna dobra posebno su ugrožena tokom ratnih sukoba, tako da su prva nastojanja da se ona sačuvaju bila usmerena na njihovu zaštitu tokom ratnih dejstava. Čak i u dalekoj prošlosti postoje primeri iskazivanja poštovanja prema spomenicima i svetišlima poraženog neprijatelja. Grčki istoričar Polibije (202–120. g. p. n. e.) zapisao je sledeće: „činjenica je da su uzimanje i rušenje neprijateljskih tvrđava, luka, gradova, ljudi, brodova i useva i druge takve stvari, kojima je naš neprijatelj oslabljen, a podržani sopstveni interesi i taktike, neophodni postupci u skladu sa zakonima i pravom rata; oskvrniti hramove, statue i slične građevine u čistoj bezobzirnosti, i bez ikakvih izgleda sopstvenog jačanja ili slabljenja neprijatelja, mora se smatrati činom slepe strasti i ludila“.⁵ Trebalo je da prođe mnogo vekova da bi

4 F. Francioni, „A Dynamic Evolution of Concept and Scope: From Cultural Property to Cultural Heritage“, *Standard-Setting in UNESCO. Normative Action in Education, Science and Culture: Essays in Commemoration of the Sixtieth Anniversary of UNESCO*, (ed. Abdulqawi A. Yusuf), Vol. 1, UNESCO 2007, 222.

5 Plb. 5.11. „τὸ μὲν γὰρ παραιρεῖσθαι τῶν πολέμιων καὶ καταφθεῖρειν φρούρια, λιμένας, πόλεις, ἄνδρας, ναῦς, καρπούς, τὰλλα τὰ τοῦτοις παραπλήσια, δι’ ὧν τοὺς μὲν ὑπεναντίους ἀσθενεστέρους ἂν τις ποιῇσαι, τὰ δὲ σφέτερα πράγματα καὶ τὰς ἐπιβολὰς δυναμικωτέρας, ταῦτα μὲν ἀναγκάζουσιν οἱ τοῦ πολέμου νόμοι καὶ τὰ τοῦτου δίκαια δρᾶν: τὸ δὲ μήτε τοῖς ἰδίοις πράγμασιν ἐπικουρίαν μέλλοντα μηδ’ ἡντινοῦν παρασκευάζειν μήτε τοῖς ἐχθροῖς ἐλάττωσιν πρὸς γε τὸν ἐνεστῶτα πόλεμον ἐκ περιττοῦ καὶ ναοὺς, ἅμα δὲ τοῦτοις ἀνδριάντας καὶ πᾶσαν δὴ τὴν τοιαύτην κατασκευὴν λυμαίνεσθαι, πῶς οὐκ ἂν εἴποι τις εἶναι τρόπου καὶ θυμοῦ λυττῶντος ἔργον“. Nepotpun prevod na engleski jezik: J. Toman, *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, Commentary on the Convention for the Protection of Cultural Property in the*

pravna zaštita kulturnih dobara postala deo međunarodnog i nacionalnog prava većine država. Prvi akt u savremenoj srpskoj istoriji kojim se predviđa zaštita starina je Uredba o zaštiti spomenika drevnosti iz 1844. godine.⁶ Tom uredbom strogo se zabranjuje „kvarenje razvalina prednavedenih gradova i zamaka u koje se čislo naravno ne podrazumevaju one razvaline koje se na površiju zemlje ne nalaze, već se samo sastoje iz zidova zemljom zatrpani“. Sprovođenje uredbe stavljeno je u nadležnost Popečiteljstva prosvještenija. Ovaj akt nije samo prvi opšti pravni akt kojim se reguliše zaštita starina u Srbiji, već je i jedan od prvih pravnih akata te vrste u Evropi.⁷ Ministarstvo prosvete je u narednim decenijama obavljalo poslove u vezi za zaštitom starina o čemu govori i raspis ministra prosvete i crkvenih dela upućen svim okružnim načelstvima 19. decembra 1870. godine. Povod je bilo obaveštenje Srpskog učenog društva o upropašćavanju starina na mnogim mestima u Kneževini Srbiji. U tom raspisu ministar preporučuje načelstvima da „svojski nastane kod stanovnika, koji žive oko takvih starina, da ih ne kvare i ne upropašćavaju vadeći iz njih ploče i kamenje za kojekakve svoje potrebe“. Zatim se preporučuje da vlasti „udesnom prilikom, objašnjavajući od kakve su važnosti stari spomenici, savetuju narodu, te da svako mesto gde se kakve starine nalaze čuva od svakog navlašnog kvara“. U raspisu se nalazi i spisak mesta koje treba zaštititi u šabačkom okrugu.⁸ U Kraljevini Srbiji nisu doneti drugi opšti pravni akti koji bi spadali u oblast pravne zaštite starina.

U domaćoj teoriji polovinom prošlog veka razvijen je koncept spomeničkog prava. Iako je ono prvobitno posmatrano isključivo kao deo upravnog prava, razvojem ideja o neophodnosti pravnog regulisanja zaštite spomeničkog nasleđa iznete su teorijske koncepcije o spomeničkom pravu kao posebnoj grani pravnog sistema. Za radove nastale u tom periodu karakterističan je jak uticaj marksističke ideologije. I pored svih nedostataka, ideja o spomeničkom pravu kao posebnoj pravnoj grani predstavljala je snažan doprinos razvoju pravne

Event of Armed Conflict and its Protocol, signed on 14 May 1954 in The Hague, and on other instruments of international law concerning such protection, Dartmouth Publishing Company i UNESCO Publishing, Brookfield 1996, 4.

6 *Srbske novine*, br. 14/1844.

7 V. Brguljan, *Spomeničko pravo*, Beograd 2006, 127.

8 Raspis ministra prosvete i crkvenih dela, svima okružnim načelstvima o preporuci Srpskog učenog društva za zaštitom starih spomenika kulture i spisak tih starina, *Srpske novine*, br. 157/1870.

zaštite kulturnih dobara. U skladu sa definicijom Vladimira Brguljana, koji se može smatrati glavnim zagovornikom ideje o postojanju ove pravne grane, spomeničko pravo je „skup pravnih normi kojim se uređuju na poseban način društveni odnosi povodom spomenika“.⁹ Po njemu zadatak spomeničkog prava je „očuvanje spomenika i njihova „aktivna zaštita i uređivanje takvih društvenih odnosa povodom spomenika koji će omogućiti da spomenici služe zadovoljavanju kulturnih potreba čoveka i građanina, naroda i narodnosti i društvene zajednice u celini“.¹⁰ Uz razumevanje za duh vremena u kojem su navedeni stavovi nastali, mora se konstatovati da se u njima ignoriše da spomenici ne služe samo za zadovoljavanje kulturnih, već i nekih drugih ljudskih potreba. To je posebno vidno kod verske kulturne baštine koja ima svoju obrednu svrhu i koja predstavlja sakralni objekat koji „pulsira životom“.¹¹

Nasuprot navedenim pokušajima stvaranja posebne grane spomeničkog prava, deluje da je kod nas ipak prevladalo drugo mišljenje u skladu sa kojim, isključivo akademsko, pitanje postojanja posebne pravne grane koja bi sadržala norme spomeničkog prava može biti odbačeno. Razlozi su najpre logički i sistemski: propisi kojim se reguliše zaštita kulturnog nasleđa rasejani su po svim pravnim oblastima od kojih su neke sasvim udaljene. Drugi razlog je nesporna neznatnost obima tih propisa.¹² Argument o rasejanosti propisa u različitim pravnim granama može se i drugačije posmatrati: kao podsticaj za formiranje nove pravne discipline koja bi se bavila izučavanjem, sistematizacijom i kreiranjem propisa koji sačinjavaju pravni režim kulturnih dobara. Drugi navedeni argument nije više validan jer je očigledna tendencija, i na međunarodnom i na nacionalnom nivou, da se posebnim propisima uređuje zaštita različitih kategorija kulturnih dobara. To odvodi do stvaranja sve većeg broja propisa koji bi bili predmet izučavanja nove pravne discipline. Posebno bi bilo značajno da se sa novom disciplinom uvede i drugačije shvatanje spomenika verske kulturne baštine. To bi bilo u skladu sa najnovijim tendencijama na međunarodnom nivou gde je primetna evolucija od koncepta kulturnih dobara ka pojmu

9 V. Brguljan, *op. cit.*, 14.

10 *Ibid.*, 15.

11 A. Radović, „Dobra kulture nijesu mrtvačnice“, *Crkva, država i kulturna dobra* (ur. Velibor Džomić), Podgorica 2010, 214.

12 D. Milunović, „Kratak teorijski uvod u pravnu zaštitu kulturnih dobara“, *Nasleđe* 3/2001, 222.

kulturnog nasleđa čime se pod zaštitu stavljaju i nematerijalni izrazi kulture i potvrđuje se veza kulturnog nasleđa sa živom kulturom čime je olakšano „prepoznavanje funkcije koju baština igra u ostvarivanju i uživanju ljudskih prava, posebno verskih, jezičkih, kulturnih i politička prava“.¹³

Pravna zaštita kulturnih dobara definiše se kao „deo pravnog procesa sistema pravnih normi i pravnih vrednovanja nastalih u cilju očuvanja supstancije materijalnog vida kulturnog kontinuiteta nekog datog društva“.¹⁴ Opšte norme kojima se uređuje zaštita kulturnog kontinuiteta datog društva prema svojoj sadržini (tj. odnosima koje uređuju) pripadaju različitim granama prava. Pošto verska kulturna baština predstavlja veliki deo celokupne svetske kulturne baštine postoji opravdan interes da se njenom zaštitom iz svog ugla bavi i državno-crkveno pravo, kao pravna disciplina koja proučava pravne norme koje donosi država, a kojima se uređuju pitanja od značaja za crkve i verske zajednice.¹⁵ Na taj način bi se mogla posvetiti potrebna pažnja normativnom okviru koji reguliše zaštitu verskih kulturnih dobara bez gubljenja iz vida svih njihovih specifičnosti i uloge koju imaju u ostvarivanju kolektivnog prava na slobodu veroispovesti.

3. OGRANIČENJA SVOJINSKIH OVLAŠĆENJA NA KULTURNIM DOBRIMA

Pošto je institut svojine u središtu ovog istraživanja treba najpre istaći da stvarna prava nad kulturnim dobrima imaju specifične pojavne oblike.¹⁶ Pravo svojine nad kulturnim dobrima može biti podvrgnuto drastičnim ograničenjima.¹⁷ U različitim pravnim sistemima postoje primeri brojnih ograničenja klasičnih vlasničkih ovlašćenja (*usus, fructus* i *abusus*) kojim se štite kulturna dobra. Najznačajnije među njima sadržano je u pravilu da se kulturno dobro može koristiti samo u skladu sa njegovom namenom (*salva rerum substantia et dig-*

13 F. Francioni, *op. cit.*, 236.

14 D. Milunović (2001), *op. cit.*, 222.

15 U literaturi se može pronaći stav da državno-crkveno pravo kao grana prava reguliše zaštitu kulturnog i verskog nasleđa. S. Avramović, *Prilozi nastanku državno-crkvenog prava*, Beograd 2007, 12.

16 *Ibid.*, 224.

17 O. Stanković, M. Orlić, *Stvarno pravo*, Beograd 1996, 61.

nitas utendi).¹⁸ Može postojati i dodatna obaveza pojačane pažnje prilikom održavanja stvari koja spada u kulturno nasleđe, kao i obaveza pribavljanja posebne administrativne dozvole za svako korišćenje koje bi moglo da utiče na karakteristike kulturnog dobra.¹⁹ U njih spadaju i specifična ograničenja upotrebe stvari (*usus*) koja se sastoje u zabrani raspičavanja zbirki, razjedinjavanja celina i odvajanja pojedinih delova stvari (npr. ikona i ikonostasa).

Kad je reč o prihodima od stvari (*fructus*) može postojati obaveza vlasnika da ostvarene prihode usmeri u svrhu zaštite kulturnog dobra i njegovog održavanja.

U većini pravnih sistema postoje ograničenja raspolaganja kulturnim dobrima koja mogu biti toliko ekstremna da kulturna dobra u nekim slučajevima postaju *res extra commercium*. Takođe, može biti zabranjeno ustanovljavanje založnog prava na ovim dobrima. U velikoj većini pravnih sistema vlasniku je zabranjeno da uništi, samovlasno preradi ili ošteti kulturno dobro (ograničenja *abusus*-a).

Ovim ograničenjima vlasničkih ovlašćenja treba dodati i specifične službenosti, poput obaveze ustupanja kulturnog dobra radi izlaganja, omogućavanje naučnog proučavanja, dopuštanje sprovođenja mera zaštite i dr.²⁰ Realni tereti prate sudbinu stvari (kulturnog dobra) i sastoje se u obavezi vlasnika da bude obučen za pravilnu zaštitu dobra, da sprovodi propisane mere zaštite i da prijavi nadležnim organima sve fizičke i pravne promene na stvari.²¹

Specifična ograničenja postoje i kad je reč o originalnim i derivativnim načinima sticanja svojine. Okupacija, a neretko i održaj, su isključeni kao oblici sticanja svojine na kulturnim dobrima, dok se u većini modernih pravnih sistema od svih originalnih načina sticanja svojine priznaju samo izrada ili prerada stvari (*formatio ili accumulatio*).²² Derivativno sticanje svojine na kulturnim dobrima ograničeno je pravom preče kupovine koje po pravilu ima država.

Pored opštih pravnih načela koja važe u oblasti pravne zaštite kulturnog nasleđa, postoji mogućnost ustanovljavanja posebnih načela specifičnih samo za tu oblast. U takva načela mogu spadati ireverzibil-

18 D. Milunović (2001), *op. cit.*, 224.

19 D. Milunović (1993), *op. cit.*, 20.

20 Ibid., O. Stanković, M. Orlić, *op. cit.*, 61.

21 D. Milunović (1993), *op. cit.*, 20.

22 Ibid., 19.

nost (nenadoknadivost) štete koja se nanosi kulturnom dobru, zabrana svih aktivnosti koje spadaju u upotrebu ili zaštitu kulturnog dobra koje nisu izričito dozvoljene, radnje koje „zadiru u supstancu kulturnog dobra“ obavljaju isključivo stručni i ovlašćeni organi itd. Jedan od takvih principa je i princip javnopravnog ograničavanja privatne svojine.²³

Neprihvatljiv je stav da je privatno vlasništvo nad kulturnim dobrima posledica isključivo istorijskih okolnosti, te da privatna svojina „ne predstavlja institut kompatibilan sa idealom njihove optimalne zaštite, racionalnog korišćenja i ravnomerne dostupnosti svim članovima društva“.²⁴ Iako se na međunarodnom planu sve više zastupa koncepcija po kojoj svako kulturno dobro predstavlja deo svetske kulturne baštine koja pripada čitavom čovečanstvu, ta činjenica nika-ko ne utiče na svojinska prava vlasnika kulturnih dobara. Verska kulturna baština po pravilu se nalazi u svojini verskih organizacija koje uglavnom imaju sopstvene stručne i obučene, a neretko i licencirane, službe koje su u stanju da pruže optimalnu zaštitu svih kulturnih dobara u njihovoj svojini.²⁵ Pored toga, verske organizacije najčešće koriste versku kulturnu baštinu na racionalan način, u prilog čemu najbolje govori činjenica da su one uspele ta kulturna dobra da sačuvaju i zaštite tokom istorije. Da je viševjekovna upotreba tih dobara bila neadekvatna ona danas ne bi ni postojala. I na kraju treba reći da verske organizacije uglavnom nastoje da učine versko kulturno nasleđe dostupno što većem delu čovečanstva, zbog čega sve veći broj crkava i verskih zajednica poseduje sopstvene muzeje i savremene izložbene prostore.

To što se verska kulturna dobra nalaze u svojini verskih organizacija nije samo splet istorijskih okolnosti već je posledica činjenice da su one ta dobra stvorile i da ta dobra svoju svrhu i pun smisao imaju samo kao deo religijskog života određene verske organizacije. Ta dobra su primarno sakralna,²⁶ i njihova desakralizacija lišila bi ih njihovog najvažnijeg supstancijalnog elementa. U tom smislu pravo svojine

23 Vid. vise. u D. Milunović (2001), *op. cit.*, 225.

24 D. Milunović (1993), *op. cit.*, 18.

25 Srpska pravoslavna crkva ima i sopstvenu Akademiju za umetnost i konservaciju koja se bavi osposobljavanjem kadrova za obavljanje poslova zaštite kulturnih dobara. Висока школа-Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, <https://akademijaspc.edu.rs>, 10. novembar 2020. Slične akademije postoje i u Grčkoj. Ανώτατη Εκκλησιαστική Εκπαίδευση – Ένας θεσμός προς ανασυγκρότηση, <http://www.vavouskos.com/cms/el/anwtati-ekklesiastiki-ekpaidefsi/>, 10. novembar 2020.

26 B. Šijaković, *op. cit.*, 14.

nad verskom kulturnom baštinom koje imaju crkve i verske zajednice predstavlja najsnažniju garanciju zaštite supstance verskih kulturnih dobara.

Ništa manje sporan nije ni stav da „kulturna dobra-kao javna dobra-treba u principu da budu u svojini države ili javnih institucija i organizacija“.²⁷ Potpuno se previđa činjenica da država nije svemoćna organizacija koja savršeno brine o svim dobrima koja se nalaze u njenoj svojini. U praksi su poznati slučajevi privatnih vlasnika kulturnih dobara koji su se generacijama predano starali da ih sačuvaju ulažući značajna sopstvena materijalna sredstva, dok su sa druge strane poznati slučajevi krađa i uništavanja kulturnih dobara u državnim institucijama nadležnim za brigu o njima.²⁸ Dakle, ne treba idealizovati državu kao sopstvenika kulturnih dobara i to posebno u onim situacijama u kojima privatni vlasnik obezbeđuje istovetan ili možda još bolji kvalitet zaštite kulturnih dobara, kao što je to slučaj sa verskim organizacijama. Privatna svojina nije i ne sme biti prepreka nadležnim specijalizovanim organima za zaštitu kulturnih dobara da obavljaju svoj posao. U prilog tome govori i činjenica da ti organi imaju pravo diskrecionog odlučivanja o merama koje treba preduzeti, od kojih neke mogu predstavljati drastična ograničenja svojinskih ovlašćenja imalaca prava svojine nad kulturnim dobrima.

4. OGRANIČENJA PRAVA SVOJINE NA KULTURNIM DOBRIMA U REPUBLICI SRBIJI

Zakonom o kulturnim dobrima iz 1994. godine uređena je oblast zaštite kulturnih dobara u Republici Srbiji. Tim Zakonom detaljno su propisana ograničenja svojinskih prava na stvarima koje, u skladu sa zakonom, spadaju u kategoriju kulturnih dobara. Pomenuti Zakon je osnovni zakon u oblasti pravne zaštite kulturnih dobara. Propisi o ograničenjima svojine na kulturnim dobrima postoje i u različitim urbanističkim propisima,²⁹ kao i u zakonima kojima je posebno regu-

27 D. Milunović (1993), *op. cit.*, 19.

28 Vid. o krađama iz Muzeja u Novom Sadu, ali i krađama u kojima učestvuju zaposleni u muzejima: J. Vilus, *Pravna zaštita kulturnih dobara*, Beograd 2007, 18–19.

29 M. Vučković, „Ograničenja prava svojine na kulturnim dobrima“, *Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru: tematski zbornik rado-va* (ur. Predrag Dimitrijević), Niš 2016, 128.

lisana zaštita pojedinih kategorija kulturnih dobara (stare i retke knjige, arhiva i arhivske građe).

Zakonom o kulturnim dobrima isključeni su okupacija, a do-
nekle i održaj kao originarni načini sticanja svojine na kulturnim do-
brima. Zakonodavac je to izrazio na sledeći način: „Dobro koje uživa
prethodnu zaštitu, a nalazi se u zemlji ili vodi, ili je izvađeno iz zemlje
ili vode, u državnoj je svojini“.³⁰ Cilj zakonodavca je da pruži pravnu
zaštitu i obaveže nadležne organe na čuvanje i održavanje kulturnih
dobara odmah nakon njihovog otkrivanja. Istovremeno demotivisuje se
privatna lica koja vrše nestručna iskopavanja ili istraživanja kulturnih
dobara.³¹ Problematično može biti otkrivanje, tj. iskopavanje novih
kulturnih dobara u blizini verskih objekata ili u objektima koji su fi-
zički udaljeni od određenog verskog kulturnog dobra ali su u prošlosti
bili u neposrednoj vezi (npr. zapušteni metoh manastira koji se nala-
zi kilometrima udaljen od samog manastira). U skladu sa Zakonom,
predmeti iskopani u takvim objektima ili u grobnicama koje se nalaze
u njihovom okruženju prešli bi u svojinu države, odnosno nadležne
službe zaštite. U čl. 14 Zakona o kulturnim dobrima propisano je sle-
deće: „Na kulturnom dobru u državnoj svojini ne može se održajem
steći pravo svojine“. Dakle, u srpskom pravnom sistemu održaj kao na-
čin sticanja svojine na kulturnim dobrima isključen je samo za jednu
kategoriju kulturnih dobara – to su dobra u svojini države. Trebalo bi
poširiti važenje ove odredbe i na kulturna dobra u vlasništvu crkava
i verskih zajednica, posebno imajući u vidu položaj crkve i atakovanja
na njenu imovinu za vreme komunističke vladavine i tokom ratnih su-
koba na teritoriji Srbije.

Srpski zakonodavac implementirao je osnovno ograničenje upo-
trebe kulturnih dobara koje se sastoji u obavezi da se kulturno dobro
koristi u skladu sa njegovom namenom. Zakonom je predviđeno da
vlasnik mora kulturno dobro da koristi na način koji je propisan za-
konom i da poštuje utvrđene mere (čl. 30, st. 1 Zakona o kulturnim
dobrima). Vlasnik ne sme da „koristi kulturno dobro u svrhe koje nisu
u skladu s njegovom prirodom, namenom i značajem ili na način koji
može dovesti do oštećenja kulturnog dobra“ (čl. 32, st. 1 Zakona o
kulturnim dobrima). Kad je reč o ograničenjima upotrebe kulturnih
dobara, Zakonom o kulturnim dobrima vlasniku se zabranjuje da „ra-

30 Čl. 12 Zakona o kulturnim dobrima.

31 D. Milunović (1993), *op. cit.*, 19.

skopava, ruši, prepravlja, preziduje, prerađuje ili vrši bilo kakve radove koji mogu narušiti svojstva kulturnog dobra bez utvrđenih uslova i saglasnosti nadležnog organa“. Specifični oblik instituta *universitas rerum* u Zakonu je regulisan u čl. 32, st. 3 kojim je propisano da se vlasniku zabranjuje da „rasparčava zbirke, kolekcije i fondove kulturnih dobara bez utvrđenih uslova i saglasnosti nadležne ustanove zaštite“. Ovim propisima se uvode prihvatljiva ograničenja, stim da bi u okviru postojećih propisa o upravnom postupku trebalo vlasnike kulturnih dobara dodatno zaštititi od eventualnih zloupotreba ovlašćenja koje mogu učiniti nadležni organi zaštite. U Crnoj Gori nadležni organi u više slučajeva nisu odgovarali na zahteve za davanje saglasnosti za adaptaciju verskih objekata ili su stvarali nepremostive administrativne barijere.³²

Srpsko zakonodavstvo propisuje i specifične službenosti i realne terete koji prate sudbinu stvari, tj. kulturnog dobra. Tako je vlasnik, u skladu sa čl. 31 Zakona, dužan da: održava kulturno dobro, izvodi ili dozvoli izvođenje utvrđenih mera zaštite, neodložno obaveštava nadležne ustanove o svim pravnim i fizičkim promenama na kulturnom dobru, obezbedi dostupnost javnosti i dozvoli naučna i stručna istraživanja, tehnička i druga snimanja u skladu s odredbama pomenutog Zakona. Vlasnik u skladu sa čl. 35 Zakona ima dužnost da ustupi kulturno dobro koje se nalazi u njegovoj svojini radi izlaganja na izložbama. Zakon ograničava ovu obavezu tako što propisuje da se ona odnosi samo na izložbe koje su organizovane na osnovu ugovora o međunarodnoj kulturnoj saradnji, i na druge „značajne povremene izložbe“ pod uslovom da zakonom nije drugačije određeno. Kada je reč o verskoj kulturnoj baštini može biti problematična obaveza ustupanja predmeta koji po svojoj prirodi ili religijskoj svrsi nisu podobni za prikazivanja na izložbama. Takođe, može se dogoditi da unutrašnje autonomno versko pravo ne dozvoljava takvo „posvetovnjačenje“ određenih predmeta koji se nalaze u njihovom vlasništvu a spadaju u kulturna dobra. U tom slučaju trebalo bi zakonski izraz „ako zakonom nije drugačije određeno“ tumačiti ekstenzivno u smislu da ukoliko celokupnim zakonodavstvom nije drugačije predviđeno. Pošto je Zakonom o crkvama i verskim zajednicama propisano da država ne može ometati primenu autonomnih propisa verskih organizacija,³³ to znači da je njihova dužnost ustupanja kulturnih dobara ograničena i njihovim autonomnim pravom.

32 A. Radović, *op. cit.*, 210–215.

33 Zakon o crkvama i verskim zajednicama, *Službeni glasnik RS*, br. 36/06.

Kada je reč o ograničenjima raspolaganja, Zakon o kulturnim dobrima ustanovljava pravo preče kupovine u korist države, tj. nadležne ustanove zaštite.³⁴ Zakon predviđa i mogućnost eksproprijacije nepokretnog kulturnog dobra u privatnoj svojini. Eksproprijacija se može vršiti samo u tačno navedenim slučajevima čime se sprečava da ona postane sredstvo prinudnog podržavljenja kulturnih dobara. Eksproprijacija se, u skladu sa čl. 121 Zakona, može vršiti samo ako vlasnik nema mogućnosti ili interesa da sprovede mere zaštite, ukoliko ne postoji drugi način da se obave arheološka iskopavanja i sprovedu mere tehničke zaštite i ako je to neophodno radi obezbeđivanja dostupnosti široj javnosti kulturnih dobara od velikog ili izuzetnog značaja. U svakom slučaju, opšti interes za eksproprijaciju utvrđuje Vlada Srbije.

Zakon o staroj i retkoj bibliotečkoj građi propisuje ograničenja svojine na staroj i retkoj bibliotečkoj građi koja se nalazi u privatnoj svojini.³⁵ Ograničenja se ne razlikuju u odnosu na opšta ograničenja propisana Zakonom o kulturnim dobrima. U skladu sa čl. 20 pomenutog Zakona vlasnik stare i retke bibliotečke građe u privatnoj svojini ne sme da je koristi na način koji može dovesti do njenog oštećenja ili uništenja i ne sme da rasparčava zbirke stare i retke bibliotečke građe, osim uz saglasnost određene biblioteke. Zakon propisuje niz obaveza vlasnika stare i retke bibliotečke građe. U skladu sa čl. 21 Zakona oni su dužni da Zakonom određenim nadležnim organima „omoguće pristup i uvid u zbirke stare i retke bibliotečke građe“. Takođe, njihova obaveza je da obaveste određenu biblioteku o građi koju poseduju, da preduzimaju potrebne mere za njenu zaštitu, da je srede i popišu, da dozvole pregled i zaštitno snimanje i da poštuju „stručne savete određene biblioteke u vezi sa vrednovanjem, čuvanjem i zaštitom građe“ (čl. 22 Zakona).

5. IZAZOVI REGULISANJA PRAVNE ZAŠTITE VERSKÉ KULTURNE BAŠTINE

U ovom delu rada biće predstavljeni primeri spornog regulisanja prava svojine nad verskim kulturnim nasleđem. Poslednjih godina posebno je aktuelno pitanje podržavljenja verske kulturne baštine u

34 Čl. 119 Zakona o kulturnim dobrima.

35 Zakon o staroj i retkoj bibliotečkoj građi, *Službeni glasnik RS*, br. 52/2011.

Crnoj Gori. Kontroverzni Zakon o slobodi veroispovesti ili uverenja i pravnom položaju verskih zajednica stupio je na snagu 7. januara 2020. godine.³⁶ Članom 62. ovog Zakona predviđeno je sledeće: „Vjerski objekti i zemljište koje koriste vjerske zajednice na teritoriji Crne Gore koji su izgrađeni, odnosno pribavljeni iz javnih prihoda države ili su bili u državnoj svojini do 1. decembra 1918. godine, i za koje ne postoje dokazi o pravu svojine vjerskih zajednica, kao kulturna baština Crne Gore, državna su svojina. Vjerski objekti koji su izgrađeni na teritoriji Crne Gore zajedničkim ulaganjima građana do 1. decembra 1918. godine, a za koje ne postoje dokazi o pravu svojine, kao kulturna baština Crne Gore, državna su svojina“. Ostavljajući po strani sve druge neložičnosti i pravne nedostatke ovakvog zakonskog rešenja ovde će biti samo analizirano da li je pravno utemeljeno povezivati svojinskopравни status određene nepokretnosti i njen status kulturnog dobra, odnosno kulturne baštine.

Crnogorski Zakon o zaštiti kulturnih dobara sadrži definiciju kulturne baštine. U skladu sa čl. 11, st. 9 tog Zakona „kulturna baština je skup dobara naslijeđenih iz prošlosti koje ljudi prepoznaju kao odraz i izraz svojih vrijednosti, vjerovanja i tradicija, koja su u stalnom procesu evoluiranja, uključujući i sve aspekte njihove okoline koji proizilaze iz međusobnog djelovanja ljudi i prirode u vremenu, nezavisno od vlasništva“.³⁷ Iz navedenog propisa se vidi da status kulturne baštine ne zavisi od titulara prava svojine. Intencija zakonodavca da zaštiti verska kulturna dobra kao kulturnu baštinu Crne Gore, ako je ikada postojala, može se ostvariti bez promene imalaca prava svojine na tim dobrima. Činjenica da se dobra koja spadaju u kulturnu baštinu nalaze u privatnoj svojini nikako ne umanjuje mogućnost i ne ukida dužnost nadležnih državnih organa da preduzmu sve neophodne mere zaštite takve kulturne baštine. U pravnom sistemu Crne Gore postoje slična ograničenja svojine na kulturnim dobrima kao u većini evropskih pravnih sistema. Podržavljenje kulturne baštine koja se nalazi u privatnoj svojini ne može se pravdati potrebom njene adekvatne zaštite jer, ukoliko su ispunjeni svi zakonski uslovi, stepen zaštite, njen obim i sprovođenje ne zavise samo i isključivo od volje vlasnika kulturnog dobra. U prilog ovome najbolje govori čl. 117 Zakona o zaštiti kulturnih dobara koji

36 Zakon o slobodi vjeroispovesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica, *Službeni list CG*, br. 74/2019.

37 Zakon o zaštiti kulturnih dobara, *Službeni list Crne Gore*, br. 49/2010.

propisuje dužnost vlasnika kulturnog dobra da blagovremeno sprovodi propisane ili utvrđene mere zaštite, a ukoliko vlasnik ne postupi u skladu sa Zakonom, organ uprave ima obavezu da rešenjem naredi sprovođenje neophodnih mera zaštite, kao i da u slučaju nepostupanja po rešenju izvrši neophodne mere o trošku vlasnika. Dakle, kada je reč o kulturnoj baštini u Crnoj Gori, ona uživa istovetnu pravnu i tehničku zaštitu bez obzira u čijem se vlasništvu nalazi.³⁸

Ništa manje nisu problematične ni odredbe Nacrta zakona o kulturnom nasleđu koji su sastavile privremene institucije na Kosovu i Metohiji. Tim Nacrtom predviđa se podržavljenje jedne kategorije kulturnih dobara koja se u tom dokumentu naziva „imovinom arhitektonskog nasleđa“. U arhitektonsko nasleđe spadaju spomenici, celine (u skladu sa terminologijom Nacrta – ansambl) i lokaliteti. Pod spomenicima se podrazumevaju građevine i strukture koje poseduju pokretne elemente i karakteristične su po svojoj istorijskoj, arheološkoj, umetničkoj, naučnoj, društvenoj ili tehničkoj vrednosti. Arhitektonske celine (ansambl) su „grupe gradskih i seoskih zgrada, koje su karakteristične po istorijskim, arheološkim, arhitektonskim i umetničkim vrednostima, od naučnog, društvenog i tehničkog interesa, što formira određene topografske jedinice“, dok su lokaliteti prostori u kojima se nalazi „čovekovo delo ili kombinovano delo prirode i čovekove ruke, karakteristično po istorijskom, arheološkom, arhitektonskom, umetničkom, društvenom, naučnom ili tehničkom interesu“. Iz navedenih definicija se vidi da u skladu sa odredbama Nacrta zakona o kulturnom nasleđu brojni objekti verskog kulturnog nasleđa na Kosovu i Metohiji mogu spadati u arhitektonsko nasleđe, što po automatizmu znači da bi prešli u državnu svojinu. Zato se čini da nije slučajno autor ovog nacrta propisao da od svih kategorija kulturnog nasleđa samo arheološko i arhitektonsko nasleđe budu u državnoj svojini.³⁹ Zanimljivo je i da u skladu sa važećim propisima privremenih institucija na Kosovu i Metohiji svojina na arhitektonskom nasleđu ostaje nepromenjena,⁴⁰

38 Više o nedostacima odredbi Zakona o slobodi veroispovesti ili uverenja i pravnom položaju verskih zajednica vid. Pravni savjet i grupa autora, *Protiv pravno nasilja nad vjerom*, Cetinje-Berane 2019, 157–160.

39 Nacrt predviđa da se i arheološko nasleđe nalazi u državnoj svojini, što je praksa u mnogim pravnim sistemima.

40 Više o verskoj kulturnoj baštini na Kosovu i Metohiji: V. Džomić, „Modeli pravne zaštite Eparhije raško-prizrenske Srpske pravoslavne crkve na Kosovu i

dok je moguće njeno stavljanje pod upravu i kontrolu nadležnog organa samo ukoliko nije moguće sprovesti konzerviranje spomenika.⁴¹

6. ZAKLJUČAK

Zaštita kulturnog nasleđa je jedno od najvažnijih civilizacijskih dostignuća. U savremenim pravnim sistemima postoji čitav niz normi kojim se uređuje pravni režim kulturnih dobara. Te norme rasute su po različitim pravnim granama jer je reč o sveobuhvatnoj zaštiti vrednosti koje imaju izuzetan značaj u modernim društvima. Kad je reč o stvarnopravnim odnosima, posebnu pažnju zavređuje regulisanje svojinskopравnih ovlašćenja vlasnika kulturnih dobara. Iako je pravo svojine apsolutno pravo, ono je uvek u određenoj meri ograničeno javnim interesom.⁴² Međutim, svojina na kulturnim dobrima predmet je dodatnih ograničenja čija svrha može biti isključivo zaštita kulturnih dobara od propadanja, oštećenja ili bilo kog drugog činjenja ili nečinjenja kojim se ugrožava supstancija kulturnih dobara.

Verska kulturna baština predstavlja značajan deo ukupne svet-ske kulturne baštine. Ne treba gubiti iz vida da najveći deo kulturnih dobara koja se nalaze u posedu crkava i verskih zajednica ima sakralni karakter. Npr. manastiri koji se nalaze na UNESCO-voj listi svetske kulturne baštine sigurno predstavljaju remek dela srednjovekovne arhitekture, ali su ujedno svetišta i mesto podvizavanja monaha koji u njima žive. To nisu samo mrtvi spomenici prošlosti-to su delovi živog verskog organizma čije postojanje je neodvojivo povezano sa njihovom verskom misijom. Verska kulturna dobra svoj pun smisao i svrhu imaju samo kao deo verskog života određene verske organizacije.

Crkve i verske zajednice, kao vlasnici kulturnih dobara, u obavezi su da trpe ograničenja svojinskih prava na tim dobrima. Ograničenja koja se primenjuju u većini savremenih pravnih sistema trebalo bi da omoguće nadležnim državnim organima da sprovedu neophodne

Metohiji“, *Pravo u funkciji razvoja društva* (ur. Dejan Mirović), Kosovska Mitrovica 2019, 53.

41 Zakon BR. 02/L-88 o kulturnom nasledju, <https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=2533>, 10. novembar 2020.

42 M. Stanković, „Pravo na imovinu u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava“, *Harmonius Journal of Legal and Social Studies in South East Europe* 1/2019, 306.

mere zaštite radi očuvanja kulturnih dobara. Suštinsko pitanje koje se postavlja jeste koji je obim ograničenja svojinskih ovlašćenja neophodan da bi se sa jedne strane zaštitila kulturna dobra, a sa druge zadovoljile potrebe i prava vlasnika tih dobara. Ograničenja svojinskih prava ne znače i ne smeju voditi negiranju prava svojine vlasnika verskih kulturnih dobara. Ograničenja su upravo potvrda da kulturna dobra u većini savremenih pravnih sistema mogu biti u privatnoj svojini. U suprotnom, postavilo bi se pitanje koja je svrha ograničavanja prava koje ne postoji. Verska kulturna baština ne nalazi se u svojini verskih organizacija samo zbog spleta istorijskih okolnosti. Verske organizacije su ta dobra stvorile i ona su po svojoj prirodi primarno sakralna, a tek potom umetnička.⁴³ Njihova desakralizacija lišila bi ih njihovog najvažnijeg supstancijalnog elementa. Pravo svojine nad verskom kulturnom baštinom koje imaju verske organizacije ujedno je i najsnažnija garancija zaštite supstance verskih kulturnih dobara.

Koliko je bitno pitanje svojine na verskoj kulturnoj baštini pokazuju pokušaji njenog podržavljenja u Crnoj Gori i na Kosovu i Metohiji. Intencija zakonodavca je da pod izgovorom zaštite nacionalne kulturne baštine, versku kulturnu baštinu prenese u državnu svojinu. Iz navedene analize zakonodavstva kojim je uređen pravi režim kulturnih dobara u savremenim pravnim sistemima jasno se vidi da se optimalna zaštita može postići i postiže se u velikoj većini država iako privatni vlasnici nisu lišeni prava svojine nad kulturnim dobrima, niti je državna svojina dominantan oblik svojine nad njima.

Pošto su crkve i verske zajednice vlasnici specifičnih kulturnih dobara zakonodavac bi trebalo da im posveti posebnu pažnju i da ih ne izjednačava sa svim ostalim privatnim vlasnicima kulturnih dobara. One, za razliku od većine privatnih vlasnika, poseduju stručno i obrazovano osoblje koje se može baviti zaštitom kulturnog nasleđa. Verske organizacije imaju najduže iskustvo u čuvanju kulturnih dobara. Verska kulturna dobra služe za ostvarivanje najvažnijeg zadatka verskih organizacija, a to je vršenje njihove verske misije, čime se omogućava ostvarivanje prava na slobodu veroispovesti u njegovom kolektivnom aspektu. Onemogućavanje verskih organizacija da koriste versku kulturnu baštinu u svrhe kojima je namenjena i zbog kojih je stvorena ne predstavlja samo povredu njihovih vlasničkih prava, nego i prava na ostvarivanje slobode veroispovesti. Iz tog razloga bi kulturna

43 B. Šijaković, *op. cit.*, 14.

dobra u svojini verskih organizacija i kulturna dobra u svojini države trebalo da imaju identičan pravni tretman. Samo jedan od primera je institut održaja. Održaj je isključen kao originarni način sticanja svojine na kulturnim dobrima u državnoj svojini. Bilo bi poželjno da isto pravilo važi i za kulturna dobra u vlasništvu verskih organizacija posebno imajući u vidu atakovanja na imovinu verskih organizacija za vreme komunističke vladavine i tokom ratnih sukoba na teritoriji Srbije. Takođe, verske organizacije, kao vlasnike kulturnih dobara, trebalo bi zaštititi od zloupotreba koje mogu učiniti nadležni organi zaštite koji imaju veoma široka diskreciona ovlašćenja. Postoji više primera da su nadležni organi u Crnoj Gori ignorisali zahteve za davanje saglasnosti za adaptaciju verskih objekata ili su pred verske organizacije postavljali nepremostive administrativne prepreke.

Zaštita verske kulturne baštine postala je veoma aktuelna problematika na prostorima nekadašnjih komunističkih država. Reč je o dobrima koja su neretko dokaz verskog, političkog i nacionalnog identiteta i kontinuiteta. Pravno neutemeljeni pokušaji podržavljenja verske kulturne baštine u Crnoj Gori i na Kosovu i Metohiji pokazuju da je potrebno stvarati novu pravnu disciplinu koja bi se bavila sistematizacijom i proučavanjem propisa kojim je uređen pravni režim kulturnih dobara na nacionalnom i međunarodnom nivou. Tako bi se moglo pomoći zakonopiscu i zakonodavcu da propisi iz ove osetljive i veoma značajne oblasti budu kvalitetniji uz poštovanje svih osobenosti verskih organizacija kao titulara prava svojine nad verskom kulturnom baštinom.

Dalibor Đukić, PhD

Assistant Professor at the University of Belgrade Faculty of Law

PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE AND PROPERTY RIGHTS OF CHURCHES AND RELIGIOUS COMMUNITIES

Summary

This paper analyzes the legal regime for the protection of cultural heritage with special reference to the restrictions on the property rights of owners of cultural property. The aim is to determine what

are the necessary and acceptable restrictions on the property rights of owners of cultural goods, then to point out the obligations and rights of the state and owners of cultural goods and finally to propose possible changes to the normative framework to enable effective protection of cultural goods owned by churches and religious communities, while respecting their specifics and their religious autonomy.

Key words: *Cultural Heritage*. – *Churches and Religious Communities*. – *Property*. – *Protection of Cultural Property*.

LITERATURA

- Avramović S., *Prilozi nastanku državno-crkvenog prava*, Beograd 2007.
- Brguljan V., *Spomeničko pravo*, Beograd 2006.
- Džomić V., „Modeli pravne zaštite Eparhije raško-prizrenske Srpske pravoslavne crkve na Kosovu i Metohiji“, *Pravo u funkciji razvoja društva* (ur. Dejan Mirović), Kosovska Mitrovica 2019.
- Francioni F., „A Dynamic Evolution of Concept and Scope: From Cultural Property to Cultural Heritage“, *Standard-Setting in UNESCO. Normative Action in Education, Science and Culture: Essays in Commemoration of the Sixtieth Anniversary of UNESCO*, (ed. Abdulqawi A. Yusuf), Vol. 1, UNESCO 2007.
- Milunović D., „Kratak teorijski uvod u pravnu zaštitu kulturnih dobara“, *Nasleđe* 3/2001.
- Milunović D., „Ograničenja prava svojine na kulturnim dobrima“, *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 17/1993.
- Pravni savjet i grupa autora, *Protiv pravnog nasilja nad vjerom*, Cetinje-Berane 2019.
- Radović A., „Dobra kulture nijesu mrtvačnice“, *Crkva, država i kulturna dobra* (ur. Velibor Džomić), Podgorica 2010.
- Stanković M., „Pravo na imovinu u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava“, *Harmonius Journal of Legal and Social Studies in South East Europe* 1/2019.
- Stanković O., Orlić M., *Stvarno pravo*, Beograd 1996.
- Toman J., *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, Commentary on the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its Protocol*,

signed on 14 May 1954 in The Hague, and on other instruments of international law concerning such protection, Dartmouth Publishing Company i UNESCO Publishing, Brookfield 1996.

Vilus J., *Pravna zaštita kulturnih dobara*, Beograd 2007.

Vučković M., „Ograničenja prava svojine na kulturnim dobrima“, *Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru: tematski zbornik radova* (ur. Predrag Dimitrijević), Niš 2016.

Šijaković B., *Crkva, pravo, identitet*, Nikšić 2019.